

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Г. С. СКОВОРОДИ

КОМПАНИЄЦЬ ІРИНА ВАСИЛІВНА

УДК 811.161.2'367.32

**ВИСЛОВЛЕННЯ З ВІДНОШЕННЯМ НОМІНАЦІЇ В СУЧАСНІЙ
УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ**

10.02.01 – українська мова

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Харків – 2017

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор
Ломакович Світлана Володимирівна,
Український центр оцінювання якості освіти,
співробітник відділу досліджень та аналітики.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, доцент
Шкіцька Ірина Юріївна,
Тернопільський національний економічний
університет,
професор кафедри документознавства,
інформаційної діяльності та українознавства;

кандидат філологічних наук, доцент
Ткач Поліна Борисівна,
Національна академія Національної гвардії,
професор кафедри філології, перекладу та
мовної комунікації.

Захист відбудеться «8» червня 2017 року о 15.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 64.053.05 у Харківському національному педагогічному університеті імені Г. С. Сковороди за адресою: 61168, м. Харків, вул. Валентинівська, 2, ауд. 221-А.

Із дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди за адресою: 61168, м. Харків, вул. Валентинівська, 2, ауд. 215-В.

Автореферат розісланий «5» травня 2017 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н. В. Щербакова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Останні десятиліття в історії мовознавчої науки позначені увагою дослідників до семантичної організації речення як комунікативної одиниці синтаксису, незмінно перебуває у сфері зацікавлень науковців також питання прагматичного потенціалу цієї мовної одиниці та взаємодії комунікантів у процесах мовного спілкування. Широта проблемного поля сучасних досліджень у сфері комунікативної лінгвістики й лінгвістичної прагматики цілком зрозуміла, адже вчені розглядають мовленнєву діяльність особистості в діалектичній єдності із системою мови (Ф. С. Бацевич).

Перспективним виявився сучасний напрям аналізу реченнєвих одиниць мови в контексті окремих мовленнєвих практик. Ідеться не лише про закономірності формування в структурі речення семантики певного типу, яка зумовлює комунікативні спроможності цієї одиниці й відповідно її функціонування як висловлення, а також й про специфіку входження цього висловлення до певного текстового фрагмента, що уможливорює реалізацію його прагматичного потенціалу – передусім у комунікативних стратегіях і тактиках. Цим зумовлений здійснений у дисертаційній роботі комплексний підхід до вивчення висловлень із відношенням номінації в аспекті їх семантико-синтаксичної організації та прагматичної значущості, що реалізується у своєрідно організованих контекстах мовлення.

Дослідження виконане в річищі семантико-синтаксичних студій сучасної української мови, а також праць із комунікативної лінгвістики й лінгвістичної прагматики (Ф. С. Бацевич, І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, Н. В. Гуйванюк, А. П. Загнітко, М. У. Каранська, С. В. Ломакович, О. О. Селіванова, І. І. Слинько, М. І. Степаненко, П. Б. Ткач, І. Ю. Шкіцька, К. Ф. Шульжук та ін.).

Дослідницька цікавість до висловлень мови, що відображають ситуації іменування людиною предметів і явищ дійсності, зумовлена також тим, що пріоритети сучасного мовознавства ґрунтуються на антропоцентричній домінанті: методологічний аспект спрямовує вивчення мовних явищ у зв'язку з їх носієм – людиною. Антропоцентрична спрямованість сучасних лінгвістичних студій виявляє себе передовсім у вивченні важливих для буття людини явищ номінації (вербалізації) об'єктів дійсності, а також явищ їхньої категоризації та концептуалізації.

Окреслений підхід передбачає усвідомлення висловлень із семантикою іменування як безпосередньо пов'язаних не тільки зі специфічним способом осмислення навколишнього світу людиною, але й із граматичним ладом мови, а саме з уведеним у науковий обіг Н. Д. Арутюновою поняттям про логіко-граматичний тип. Як відомо, дослідниця вирізняє логіко-граматичні типи речень на основі поєднуваності двох базових мисленнєвих категорій: природи сутностей, якими оперує людське мислення (предмет, поняття, ім'я) і які представлені у висловленні відповідно денотатом, сигніфікатом і позначуваним, та напрямку руху думки між двома будь-якими із цих сутностей. Логіко-граматичний спосіб аналізу висловлення виявився плідним. Так, у

межах семантико-синтаксичних досліджень було описано окремі з виділених Н. Д. Арутюною логіко-граматичних типів, передусім речення буттєвого типу, а також речення з відношенням характеристизації та речення тотожності (Н. Д. Арутюнова, Н. Г. Горголюк, Н. В. Лагута, Л. І. Лонська, О. А. Філімонова, Є. М. Ширяєв та ін.). Що ж до речень із відношенням номінації, то ґрунтовне їх дослідження й науковий опис відсутні.

Актуальність дослідження визначається суттєвою потребою у всебічному аналізі речень, які репрезентують у своєму змісті відношення номінації й функціонують у мовленні як висловлення з відношенням номінації. Такі висловлення становлять, з огляду на відображувані ними номінативні стратегії та тактики людини, виразне явище сучасної української мови. У мовознавчих студіях висвітлювалися лише загальні питання граматичної природи цих одиниць, тоді як семантико-синтаксичні, комунікативні й прагматичні ознаки залишалися поза увагою дослідників.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами. Тема дисертації відповідає науковій проблемі кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «Сучасна українська мова: когнітивний і прагматичний аспекти дослідження» (державний реєстраційний номер 0111U006434). Тему наукового дослідження затверджено на засіданні вченої ради Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (протокол № 3 від 6 квітня 2006 р.).

Мета роботи полягає в комплексному дослідженні висловлень із відношенням номінації з урахуванням їхньої своєрідної семантичної організації та можливостей її втілення в різних реченневих структурах, а також в аспекті їх прагматичної спрямованості, що повною мірою реалізується в межах своєрідно організованих контекстів мовлення.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких **завдань**:

- 1) установити місце речень, що формують відношення номінації, у системі синтаксичних одиниць сучасної української мови й описати їх;
- 2) визначити особливості лексико-семантичного наповнення синтаксичних позицій у структурі речень, що формують відношення номінації, зокрема виявити корпус предикатних і непередикатних лексем, які репрезентують ситуацію іменування;
- 3) з'ясувати особливості ускладнення семантики висловлень із відношенням номінації іншими типами відношень;
- 4) простежити специфіку репрезентації висловлень із відношенням номінації в різноманітних синтаксичних структурах (простих і складних реченнях, а також у своєрідно організованих контекстах мовлення);
- 5) визначити комунікативну спрямованість висловлень із відношенням номінації;
- 6) здійснити прагмалінгвістичний аналіз досліджуваних висловлень, розглядаючи їх як певні типи мовленнєвих актів;
- 7) проаналізувати контексти іменування як зразки мовленнєвих жанрів, у яких реалізуються обрані мовцем комунікативні стратегії й тактики;

8) з'ясувати особливості репрезентації висловлень із відношенням номінації в діалогічному мовленні.

Об'єкт дослідження – реченнєві одиниці української мови, що репрезентують у своєму змісті відношення номінації. Оскільки в сучасному мовознавстві по відношенню до актуалізованого речення, співвіднесеного з конкретною мовленнєвою ситуацією використовується термін «висловлення», досліджувані в роботі реченнєві структури названо висловленнями з відношенням номінації.

Предмет дослідження – семантико-синтаксична організація висловлень із відношенням номінації, їх комунікативно-прагматична спрямованість й особливості її реалізації в специфічно організованих контекстах мовлення.

Матеріал дослідження становлять понад 4000 висловлень із відношенням номінації, відібрані шляхом суцільної вибірки з художніх та літературно-критичних творів українських письменників XIX – XXI століть, публіцистики, періодичних видань, матеріалів спостережень над усним мовленням.

Методи дослідження. Специфіка об'єкта, окреслена мета дослідження та його комплексний характер зумовили застосування як загальнонаукових методів дослідження (спостереження, систематизація, класифікація, узагальнення), так і власне лінгвістичних. Серед лінгвістичних методів провідним постає описовий, який усталено використовується для відображення стану дослідженості проблеми й аналізу зібраного матеріалу, систематизації предмета дослідження. Дослідження семантичних особливостей висловлень із відношенням номінації передбачає звернення до методики пропозиційного й трансформаційного аналізу. Виявлення закономірностей функціонування досліджуваних висловлень у мовленні потребує звернення до прагматичного методу із залученням методики актомовленнєвого аналізу. Застосування лінгво-контекстуального методу дало змогу виявити й описати місце висловлень із відношенням номінації в мовному контексті.

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що в дисертаційній роботі вперше у вітчизняному мовознавстві здійснено комплексний і системний аналіз одного з логіко-граматичних типів висловлень, а саме висловлень із відношенням номінації, позначених антропоцентричною настановою та комунікативно-прагматичною спрямованістю, що функціонують у вигляді різноманітних синтаксичних конструкцій сучасної української літературної мови. Уперше з'ясовано їх лексико-семантичні й формально-синтаксичні характеристики, досліджено взаємодію відношення номінації з іншими типами логіко-граматичних змістових відношень. Описано реалізацію прагматичного потенціалу з відношенням номінації в специфічно організованих контекстах мовлення, передусім із погляду комунікативних стратегій і тактик.

Теоретичне значення дисертаційної роботи виявляє себе в тому, що воно відповідно до антропоцентричної домінанти сучасних мовознавчих студій збагачує лінгвістику описом висловлень, які відображають процеси номінації, а отже, і вербалізації людиною уявлень про предмети та явища навколишнього світу. Крім того, дослідження доповнює мовознавчу теорію описом реченнєвих конструкцій, позначених своєрідністю семантичної структури та специфічним

характером лексико-семантичного наповнення семантико-синтаксичних позицій. У роботі відображено розуміння відношення номінації в лінгвістичному аспекті, що підтверджує тезу про речення, які його втілюють, як про окремий логіко-граматичний тип. Здійснений семантичний, формально-граматичний і комунікативно-прагматичний аналіз висловлень із відношенням номінації дає підстави для уточнення місця відповідних синтаксичних конструкцій серед речень інших логіко-граматичних типів, особливо з погляду ускладнення відношення номінації іншими відношеннями, притаманними цим типам.

Практична цінність роботи визначається тим, що основні положення роботи та ілюстративний матеріал можуть бути використані під час читання лекцій, укладання підручників і посібників, методичних розробок із синтаксису української мови. Отримані результати стануть у пригоді при підготовці спецкурсів і спецсемініарів із семантики та прагматики мовних одиниць, лінгвістики тексту, під час написання курсових і дипломних робіт.

Особистий внесок здобувача полягає в тому, що всі теоретичні положення та практичні результати розроблено й отримано в дисертації одноосібно.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації та одержані результати були представлені в доповідях на семінарах аспірантів і засіданнях кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, а також під час роботи таких наукових конференцій: конференції, присвяченій 225-й річниці від дня народження Г. Ф. Квітки-Основ'яненка «Г. Ф. Квітка-Основ'яненко та українська культура XIX-XXI століть» (2003 р., Харків); II Міжнародній науковій конференції «Мова – література – культура в контексті національних взаємозв'язків» (2013 р., Бердянськ); Міжнародній науково-теоретичній конференції «Граматичні читання – VII» (2013 р., Донецьк); XXIII Міжнародній науковій конференції «Мова і культура» імені Сергія Бураго (2014 р., Київ); Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих учених та студентів «Україна на шляху державотворення: історія та сучасність» (2016 р., Харків).

Публікації. Проблематику, теоретичні та практичні результати дисертаційного дослідження викладено у дев'яти публікаціях, з яких сім статей уміщено у фахових виданнях, затверджених ДАК МОН України, одна стаття – у фаховому виданні, зареєстрованому в міжнародних наукометричних базах, одних тезах.

Структура й обсяг дослідження визначаються його метою та завданнями. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури (188 позицій). Повний обсяг тексту становить 192 сторінки, основний зміст – 174 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, сформульовано мету, завдання, об'єкт і предмет дослідження, з'ясовано методи дослідження,

висвітлено його наукову новизну, теоретичне й практичне значення, схарактеризовано ступінь апробації результатів дисертації, окреслено структуру й обсяг роботи.

У першому розділі «Теоретико-методологічні основи дослідження висловлень із відношенням номінації» здійснено аналіз наукової літератури з теоретичних питань, що є визначальними для цього дослідження, з'ясовано зміст та обсяг понять, необхідних для реалізації мети й завдань дисертації. Розглянуто принципи виокремлення висловлень із відношенням номінації в окремий граматичний тип. Відображено історію розвитку поглядів на цей тип речень у вітчизняній та зарубіжних граматичних школах.

У ситуації надання імені реаліям дійсності носіями мови, відображуваний у висловленнях із відношенням номінації, саме й здійснюються мовленнєві акти з привласнення мови в процесі її використання суб'єктом мовлення, унаслідок чого ці висловлення формують різноманітні суб'єктивні смисли, пов'язані з мотивами обрання мовцем певної назви для об'єкта або імені для людини, визначеними обставинами його приватного й суспільного життя. Саме тому вивчення висловлень із відношенням номінації лежить у контексті антропоцентричної парадигми й покликане збагатити наукові уявлення про мовленнєву діяльність як творчу активність суб'єкта мовлення.

Наукові підходи до вивчення висловлень із відношенням номінації пов'язані з осмисленням певних понять теорії номінації та референції (номінація, ситуація іменування, акт номінації, референція, пресупозиція), що розглядалися в роботах Н. Д. Арутюнової, В. Г. Гака, Г. В. Колшанського, О. В. Падучевої, Ю. С. Степанова, В. М. Телії, Г. А. Уфимцевої, Г. Фреге, А. Черча.

У межах сучасного синтаксису виокремлення висловлень із відношенням номінації пов'язується з дослідженням логіко-граматичних типів відношень, узагальненим значенням яких, на думку В. Г. Адмоні, є відображені в людському мисленні найбільш загальні та життєво важливі для людини типові зв'язки та відношення об'єктивної дійсності. Системний опис логіко-граматичних типів відношень здійснено в монографії Н. Д. Арутюнової «Предложение и его смысл» (1976), де зроблено першу спробу виокремити й схарактеризувати речення з відношенням номінації як такі, у яких відношення номінації поєднують об'єкт та його ім'я, тобто елемент предметного світу й елемент мовного коду, а також поняття (властивість, подію) і спосіб його позначення в мові. Водночас практично відсутні праці, присвячені комплексному опису висловлень цього типу.

Аналіз досліджуваних висловлень базується на підході до речення як багатоаспектної одиниці, коли воно розглядається як на рівні формальної й семантичної організації, так і на комунікативному рівні, на якому речення розуміється як одиниця мовлення, тобто як висловлення. Мовні явища різних рівнів описуються за допомогою поняттєво-термінологічного апарату, характерного для кожного з визначених рівнів. При цьому визнається й необхідність комплексного аналізу, який виходить із розуміння

взаємозумовленості різних рівнів організації синтаксичної одиниці й взаємозв'язків між ними.

Спираючись на те, що відображення відношень номінації в реченневих структурах пов'язане з вираженням різних комунікативних намірів мовця, висловлення з відношенням номінації розуміються як такі, що мають певний прагматичний потенціал. Звернення в роботі до таких понять прагматики, як мовленнєвий акт, іллокутивна сила, іллокутивний намір, комунікативна тактика, комунікативна стратегія дає змогу здійснити всебічний прагматичний аналіз висловлень із відношенням номінації.

Відношення номінації розуміється в роботі як таке, що може виступати в синтаксичній одиниці як самостійне, ядерне, так і таке, на яке можуть нашаровуватися інші відношення.

У другому розділі дисертації «Семантико-синтаксична структура висловлень із відношенням номінації» вивчено й описано семантичну структуру висловлень досліджуваного типу й характер пропозиції, утілюваної в їхньому змісті, схарактеризовано особливості репрезентації їх семантичної структури в різноманітних синтаксичних конструкціях.

У ситуації іменування реалій дійсності задіяне певне коло учасників, наділених специфічними ролями. Так, учасниками ситуації іменування можуть бути: 1) суб'єкт, який надає ім'я певному об'єкту; 2) сам об'єкт, якому надається ім'я; 3) ім'я, надаване суб'єктом певному об'єкту. Ці параметри ситуації іменування визначають своєрідність семантичної організації висловлень із відношенням номінації, а отже, і характер пропозиції, утілюваної в їхньому змісті. Що ж до структури пропозиції, яка моделює ситуацію іменування, відображувану у висловленнях із відношенням номінації, то її центр становить семантичний предикат, що називає дію суб'єкта з надавання об'єкту певного імені. До неї також входять задані валентністю предиката предметні актанти, суб'єктний та об'єктний, які позначають відповідно суб'єкта іменування та його об'єкт. Крім того, пропозиція містить так званий іменний компонент, що співвідноситься з іменем, надаваним об'єкту іменування, й стосовно якого в науковій літературі запропоновано вживати назву «обставинний актант»: з одного боку, іменний компонент позначає предмет за його назвою, а з іншого, набуває значення обставини способу дії, оскільки йдеться про спосіб іменування цього предмета.

За результатами здійсненого аналізу, семантичні компоненти пропозитивного змісту висловлень із відношенням номінації експліковані в синтаксичній структурі як предикатними, так і непредикатними лексемами. Оскільки висловлення з відношенням номінації відображають ситуацію іменування мовцем реалій дійсності, у їхньому складі вживаються предикатні лексеми із семантикою іменування, зокрема такі, як *звати(ся), називати(ся), величати, іменувати(ся), оголосити, перейменувати, дразнити, охрестити, обізвати* тощо, і вислови, у складі яких є лексема із семантикою іменування, а саме: *дати назву (ім'я), носити назву (ім'я), мати назву (ім'я), отримати назву, позначатися назвою, таїтися під назвою, бути названим, бути знаним під назвою, змінити назву* тощо, наприклад: [31 січня 1887 року Альдона

народила дочку,] яку на честь бабуні **назвали** Тетяною (П. Вольвач); [Він бачив світ крізь дуже грецькі міфи, охочий був почути щось нове. Скіф і не скіф були для грека – скіфи.] Увесь той край він Скіфією **зве** (Л. Костенко); [– Справді я Бондаренко.] – А як тебе **величають** по-батькові? – Максимовичем (М. Стельмах); [Вельмишановний добродію пане Олексю! ..Вибачте,] що так коротко Вас **іменую** (П. Мирний); [Це було у той день,] який Боря Жабський **оголосив** днем доброго ставлення до бабусь (В. Нестайко); Верховна Рада **перейменувала** Кіровоград на Кропивницький. Місто в центрі України **назвали** на честь письменника і драматурга, уродженця цих місць (з Інтернету); [Був це хлопець жвавий,] **дражнили** його в школі **непосидою, розбитим**. (В. Канівець); [І ще легше було б зробити, коли б перед ним стояв хлопець, бо і досі Роман навіть в думках не приторкнувся вустами до жодної дівчини. Тому й не раз вислухував беззлобні насмішки Юрія Дзвоняра,] який **обзивав** його то невдахою, то «святим та божим» (М. Стельмах); [Пізня донька Петра Онищука, що його рід славився в селі довгим віком, часто поміж подруг виявляла характер своєї матері,] яку в селі **охрестили** Шолудихою, від слова «шолудива», тобто капосна (Ж. Куява); [Олександр Олесь – це псевдонім Олександра Івановича Кандиби.] Таке милозвучне **ім'я дала** йому на березі Чорного моря його наречена Віра Свадковська в далекому 1906 році (В. Неділько); [У першому указі про «заснування» Одеси від 1794 року йшлося саме про Хаджибей, відомий ще з 1415 року.] Лише наступним указом цариця **змінити назву** Хаджибея на Одесу (О. Палій); [А на його колишньому дні залишилися височіти довгі гряди вапнякових гір,] які **отримали назву** Товтри (С. Федака); Камю певний час **мав намір назвати** свій роман «Адам» (Ю. Андрухович); Чи **можуть** вони **застосовувати** на підприємстві для цієї посади **назву** «Директор департаменту»? (із журналу); Перед приходом ізраїльтян до Обітованої землі, пізніший Єрусалим **був знаний під назвою** Уру-Салем (С. Ковалів). Предикатні лексеми, репрезентовані у висловленнях досліджуваного типу, отримали в роботі назву предикатів іменування.

Відбір предикатів іменування в кожному окремому випадку здійснюється мовцем відповідно до характеру ситуації іменування. До чинників, що визначають відбір предикатних лексем, належить також їх сполучуваність з іменними компонентами. Так, у позиції іменного компонента може вживатися як нейтральна, так і емоційно-забарвлена лексика, що позначається на характері сполучуваних з нею предикатних лексем, пор.: Свою другу дочку Річинські **назвали Софією, тобто мудрістю** (І. Вільде) – [А де ж ти дів коня, що я дав тобі на виправу?] – Мій старший брат відібрав від мене, ще й **дурнем прозвав** (М. Ступка).

У формуванні семантики іменування задіяною є також непредикатна лексика, представлена широким колом лексем на позначення передбачених валентністю предиката предметних актантів – суб'єктного й об'єктного. У їх позиціях уживаються як референтні, так і нереферентні найменування: **Бажан, той, здається, хоч і не оспівував вина, але дав українські назви деяким їхнім сортам: рислінг назвав «Наддніпрянським», каберне – «Оksamит України»** (П. Загребельний); [У кабінетах були замки,] які **старі люди** називають

«французькими» (В. Нестайко); *Вербівці на сміх назвали село **Вербівочкою**, [хоч у ньому не було вербової й гілки]* (І. Нечуй-Левицький); ***Менеджерів** називають офісним планктоном* (Л. Дереш).

Що ж до іменного компонента, то для його репрезентації залучаються лексеми, які становлять передусім власні назви, але також і назви загальні, наприклад: [*Учні, відповідно до його авторитету й предмету, який він читав,*] прозвали його **Соломоном** (І. Багрянний); [*Від тих горбів, між якими заховалась оселя козака Вериги,*] хутір став називатися **П'ятигори** (П. Панч); *Щороку протоки (їх звать тут «єриками» — від турецького «арик») чистили від свіжого намулу — висота островів зростала* (із журналу). Мотивацією до вибору цих лексем стають традиції, уподобання, характер стосунків між людьми, а також особливості об'єкта іменування й специфічні обставини вибору імені.

Окремі з досліджуваних висловлень відображають процес іменування як пізнавальну діяльність людини, коли назва надається об'єкту з опорою на *поняття* про нього. Іменні компоненти таких висловлень є *термінами*, що належать терміносистемі певної науки, наприклад: *В екології автотрофи називають **продуцентами*** (В. Джигерей).

Спостереження над змістом висловлень із відношенням номінації доводять, що їх семантика може ускладнюватися змістовими відношеннями інших типів. Ідеться про нашарування на семантику іменування значень характеристичності й тотожності. Так, ускладнення значенням характеристичності спостерігаємо в реченнях на зразок: [*Осінь... Скільки поезії в цьому золотаво-сонячному слові, скільки радості й тихого смутку!*] *Її часто звать **чарівною, замріяною, золотою, загадковою, незбагненою*** (із журналу); ***Практичним** цей **розум** називається тому, що його головне призначення керувати вчинками людини* (В. Петрушенко). Іменні компоненти у таких висловленнях стають засобом презентації ознак і властивостей об'єкта іменування. Вони представлені лексемами, які слугують виразниками різноманітних означальних смислів, у тому числі значень емоційної та раціональної оцінки, що суттєво збагачує семантику досліджуваних висловлень.

Особливістю процесу іменування, який водночас характеризує об'єкт номінації, є те, що він регулярно супроводжується поданням у ширшому контексті відповідного пояснення, обґрунтування, мотивації ужитого імені, наприклад: *Дотепники прозвали Олену Богословську **Елітдамою**. [Маючи бездоганну жіночу поставу і таке ж обличчя, вона користувалася увагою мужчин. Майже весь вільний час проводила якщо не в “Елітцентрі”, то в якомусь із елітних ресторанів і обов'язково в колі грошовитих клієнтів]* (Ю. Балега).

Іншим прикладом синкретизму логіко-граматичних типів є ускладнення семантики іменування відношенням тотожності. Формування додаткового відношення тотожності у висловленнях досліджуваного типу супроводжується певною делексикалізацією предикатних лексем *зватися, називатися, іменуватися* тощо, а саме «втратою ними в чітко визначеному лексико-семантичному оточенні низки сем та активізації у зв'язку із цим інших

компонентів значення» (Є. М. Ширяєв). Як наслідок, згадані предикатні лексеми функціонально наближуються до дієслова-зв'язки *бути*: *Другий день Великодня називається ще днем Богородиці* (В. Войтович), пор.: *Другий день Великодня є ще днем Богородиці*. Специфічну особливість таких висловлень становить те, що, на відміну від типових, у їх семантиці відсутній суб'єктний компонент.

Найбільш відповідною формою втілення семантики іменування є просте речення, оскільки синтаксична структура речень цього типу надає найкращі можливості для повноцінного відображення пропозитивного змісту висловлень із відношенням номінації. Змістові компоненти їх семантичної структури можуть симетрично відображатись у синтаксичній структурі двоскладних речень (симетричний тип) або бути асиметричними їй (асиметричний тип). У позиції підмета речень симетричного типу відображено суб'єкт іменування, тоді як у реченнях асиметричного типу – його об'єкт. Що ж стосується додатка, то в реченнях симетричного типу в позиції прямого додатка відображено об'єкт іменування, у реченнях же асиметричного типу в позиції непрямого додатка – його суб'єкт, наприклад: *Тато* (суб'єкт іменування) *маму* (її об'єкт) *кличуть* (предикат іменування) *Соломинкою* (В. Лис) – симетричний тип; *На ранньому етапі дослідження слова автора* (об'єкт іменування) *називалися* (предикат іменування) *нами* (суб'єкт іменування) *вставними* (Н. Шемякіна) – асиметричний тип. Однак у синтаксичній структурі односкладних речень дієслівного типу семантична структура висловлень із відношенням номінації є симетрично відображеною: позицію додатка займає об'єктний поширювач, тоді як суб'єктний поширювач не репрезентований: – *Чому ж тебе прозивають Чорним вершиником?* (В. Малик). Що стосується іменного компонента, то в реченнєвій структурі досліджуваних висловлень він займає синтаксичну позицію дуплексива.

Аналіз мовного матеріалу засвідчив, що висловлення з відношенням номінації представлені не тільки простими реченнями, де відношення номінації охоплює всю їх структуру, а також реченнями складними, де відношення номінації втілено в одній або в декількох предикативних частинах, а саме: 1) складносурядними: *[Прості люди оплакували образне завмирання продуктивних сил природи,] а в королівських дворах любили себе називати Яр – Турами, Яромирами та Буй – Турами...* (Д. Гумінна); 2) складнопідрядними: *Мама часто називала бабусю пришепелуватою Явдошкою, хоча бабусю звали Ядвігою* (Д. Корній); 3) безсполучниковими: *Колись була їжачком під кленовим листочком, мама звала її сонечком, батько – королівною...* (П. Загребельний). Висловлення з відношенням номінації можуть функціонувати як вставлені конструкції в простих і складних реченнях: *Він був співробітником епідеміологічного відділення (за возівською термінологією, це називалося «медичний офіцер») й працював у програмі «Повільні і латентні інфекції»* (Ю. Щербак). Висловлення з відношенням номінації можуть бути репрезентовані в контекстах іменування, які відображають ситуацію з декількома актами іменування: *[Але гірше за все надопік він усім писарям прізвищами.] Подавав нам усім прізвища, та такі паскудні, що й самі останні*

музирі таких не вигадали б. Мене продражнив «салганом» та «котячим салом». Одному старому писареві дав прізвище «старе дриндзало»; молоденького писарчука, мабуть, за чубок, що стирчав на голові, продражнив «смердячим одудом». Мого приятеля, таки з наших міщан, Остапа Дрімайла – «Дригалом», бо в його були дуже тонкі ноги. Одного гладкого продражнив «глевкою перепічкою», другого – «посмітюхою», третього – «колупайлом» через те, що він, як було подає начальникові якусь бомагу, то колупає пальцем в носі. Старому високому та цибатому москалеві, сторожеві, дав прізвище «гонстрибайло» (І. Нечуй-Левицький).

У третьому розділі «Особливості репрезентації висловлень із відношенням номінації в мовленні» здійснено їх прагматичний аналіз, зокрема визначено критерії віднесення цих висловлень до різних іллокутивних актів, здійснено аналіз стратегій і тактик мовця відповідно до жанрової специфіки контекстів іменування, досліджено особливості репрезентації висловлень із відношенням номінації в одному з різновидів контекстів іменування, а саме в контекстах контактовстановлення, оформлених як діалогічне мовлення.

Висловлення з відношенням номінації є одним із продуктивних засобів комунікації. Це пояснюється тим, що ситуація іменування може охоплювати найрізноманітніші сфери людського буття. Здійснюючи вибір імені, мовець демонструє різноманітні комунікативні настанови. Отже, ці висловлення мають певний прагматичний потенціал, що дає підстави розглядати їх як специфічні мовленнєві дії.

За іллокутивною силою серед висловлень із відношенням номінації вирізняються репрезентативи, директиви, експресиви, комісиви й декларативи (за таксономією Дж. Сьорля).

1. Репрезентативи інформують про вибір назви мовцем, її мотивацію або незгоду з повідомлюваною назвою чи відмову від неї. Вони представлені такими різновидами: 1) констатація: *Цей метод скорочено звався ІФ – імунофлюоресценція* (Ю. Щербак); 2) незгода: *70% присутніх проголосували за перейменування міста Комсомольськ у Святомиколаївськ. Містяни не захотіли мати затверджену Верховною Радою назву Горішні Плавні* (із газети); 3) заперечення: *Зрадити можна друзів, товаришів, народ свій, вітчизну... Але втечу від ворогів наших не можна назвати зрадою* (В. Малик); 4) міркування: *«Брехунець», як звать у народі адвокатів, хоч як це здрібніле слово не пасувало до огрядної батькової постаті з вродливою головою, на яку, певно, заглядались чужі жінки* (Б. Антоненко-Давидович); 5) аргументація: *Велика світлиця була така нечиста й темна, що ліпше було б її темницею звати.* (Б. Грінченко).

2. Директиви спонукають адресата до різноманітних дій, у виконанні яких зацікавлений мовець. До директивів належать: 1) наказ: *Юрась тицьнув пальцем у груди першого, хто підвернувся під руку. – Як звати?* (В. Малик); 2) настійна вимога: *Заспокоївшись остаточно, солдат протер пальцем очі під скельцями окулярів і спитав: – Кто ти єсть? Як звать? Климко мовчав, здивувавшись не німецькій вимові солдата. Тоді солдат ... став перелічувати:*

Іван, Александр, Петер... (Г. Тютюнник); 3) прохання: – *А прошу, вельможний паничу, скажіть мені, як вас маю звати?* (І. Франко); 4) пропозиція: – *Та називай мене на «ти», чудаку* (П. Загребельний).

3. Експресиви відображають емоції мовця (жаль, каяття, осуд, докір), що є засобом впливу на адресата мовлення, й функціонують як: 1) вибачення: *Якщо Ви образились, то я вибачаюсь, що назвав Вас «балакуном, що не володіє інформацією»* (з електронного листа); 2) докір: Старшина. *Оце вже мені знов не наравиться. Ну й скільки разів прохав вас: не звіть мене старшиною, а Олексієм Даниловичем, а ви все-таки свої!.. Ми ж тут у своїй кумпанії, чи правда? То навіщо ж: «старшина» та ще й «господин»?* (І. Карпенко-Карий); 3) осуд: *Чи єсть у Бога люте зло, Що б у тій хаті не жило? А хату раєм називають! Не називаю її раєм, Тії хатиночки у гаї... В тім гаю, У тій хатині, у раю, Я бачив пекло...* (Т. Шевченко).

4. Комісиви слугують вираженням зобов'язань мовця виконати певні дії. Комісивами є: 1) обіцянка: *Потім, як раб, до ніг твоїх припаду І дам тобі ім'я: Неумолима* (П. Карманський); 2) присягання: *А Карл промовив: «Помовчіть обидва! Ніхто з вас до невірних не поїде. Бо знов я присягаюсь бородою, Що не назву послом нікого з перів»* (В. Пащенко).

5. Декларативи повідомляють про акт іменування мовцем реалій дійсності в ситуаціях, які є різновидами певних конвенцій, наприклад: – *Во ім'я отця, сина, святого духа хрещу тебе, рабо, і нарицаю тобі ім'я... Піднявши вгору очі, священник замислився. – Надаю тобі ім'я Марія, – закінчив він. – Малушею ти була і Марією вознесеши...* (С. Скляренко).

Дослідження засвідчило, що комунікативні наміри мовця як суб'єкта номінації та його прагматичні настанови якнайповніше відображаються в контекстах, своєрідно організованих навколо висловлень із відношенням номінації. Такі контексти названо в роботі **контекстами іменування**.

Контексти іменування широко репрезентують процес іменування, не тільки відображаючи сам акт надання назв певним реаліям дійсності, а й подаючи додаткові відомості про обрані мовцем назви. Ідеться про обговорення вибору назви з кола можливих, передусім про мотивацію й аргументацію її обрання, про ставлення учасників комунікативної ситуації до певної назви тощо. Саме ці чинники визначають обрання мовцями тих чи інших стратегій і тактик, що й знаходять відображення в контекстах іменування.

Прикладом контексту іменування є мікротекст: *Царів та імператорів часто називають так чи інакше, скажімо: Великий, Хоробрий, Справедливий, але такі назвиська походять від лизоблюдів, тому історія, коли й зберігає їх згодом, ставиться до таких прізвиськ з відповідною долею скептицизму. Зате якщо вже вліпить прізвисько своєму володареві народ, то протриває воно вічно і буде вичерпніше за всі описи придворних літописців і славохвальства найманих істориків. Щоправда, прізвиська, наділювані народом, здебільшого мають характер осудливий, але тут уже нічого не вдієш: правда завжди жорстока. Звучать ті прізвиська приблизно так: Кривавий, Скупий, Паскудний, можуть найменувати короля Красивим, але так і знай, що то король був потворний, якщо ж назвуть Святим, то читай:*

«Диявол». Царя Романа **прозвано** було **Скопцем**, стосуючись, певно, не лише його зовнішності, але й характеру, яким не відзначався, точніше, й зовсім його не мав (П. Загребельний).

Органічним для контекстів іменування є діалогічне мовлення, адже саме в діалозі реалізуються різноманітні комунікативно-мовленнєві стратегії й тактики, застосовувані співрозмовниками в ситуації іменування, як, наприклад, під час повідомлення імені та обговорення його вибору: – *А знаєте, як вас називають* наші дівчата? – запитала Неля. [Це було так приголомшливо-несподівано, аж він здригнувся. Але та несподіваність була для них і рятівною. Неля одним ударом розбила льодок, який намерзав довкола них. – Як? – **Тиранозавром**. – [Це, здається, хижак? – Найхижіша істота з тих, які будь-коли жили на землі. Страшнішого не було. Шеф – диплодок, великий, добрий, травоїдний, ви – тиранозавр. – Невже чимось схожий? – здивувався він. – Думаю... Ні. Тобто не зовсім. Знаю, вам це не полестить... але ні. Ви тільки макет тиранозавра. Чи це точніше – гіпсовий зліпок з нього (Ю. Мушкетик).

Контексти іменування відповідають жанровим ознакам мовлення, оскільки мовець надає назви, переслідуючи певну комунікативну мету. Будучи зразками таких мовленнєвих жанрів, як бесіда, розмова, історія, розповідь, лист, щоденник тощо, контексти іменування реалізують різноманітні стратегії мовця. Вибір певної з них визначається соціальним статусом учасників ситуації іменування, статусом самого автора контексту, так само, як і характером відносин між цими учасниками, особливими ознаками ситуації спілкування та ін. Контексти іменування демонструють певні мовленнєві тактики (тактику повідомлення, тактику пропозиції, тактику «мовної гри», тактику обурення, тактику іронізування, тактику пояснення тощо), які різною мірою пов'язані з мотивацією вибору назви, її тлумаченням, позитивним або негативним ставленням до неї мовця, специфічністю ситуації спілкування.

Особливий різновид контекстів іменування становлять контексти встановлення контактів під час повідомлення власного імені або запити про нього, наприклад: – *А хіба не можна спитати? Як тебе звать?* – **Мелашка**. *Оце, який ти цікавий!* – *А як твого батька прозивають?* – **Охрім Балаш**. *Може, хочеш знати, як і матір звать?* – спитала дівчина й засміялась (І. Нечуй-Левицький). Висловлення з відношенням номінації функціонують у контекстах контактовстановлення як одиниці мовленнєвого етикету, відбір яких здійснюється співрозмовниками залежно від характеру спілкування (офіційного чи неофіційного), їхніх вікових особливостей та статусу. Оскільки такі контексти характеризують етап налагодження стосунків між співрозмовниками, стратегія контактовстановлення є для них визначальною. Для реалізації цієї стратегії застосовуються: тактика запити інформації щодо імені, яка відображає намір мовця розпочати спілкування; тактика повідомлення імені, пов'язана з бажанням надати співрозмовнику інформацію про себе; тактика пояснення імені, що сприяє зближенню співрозмовників; тактика домовленостей про ім'я, викликана бажанням співрозмовників дійти згоди щодо того, як вони будуть звертатися один до одного під час подальшого спілкування.

У **висновках** узагальнено основні результати, отримані в процесі дослідження.

1. Висловлення з відношенням номінації становлять реченнєві структури, призначені для відображення актів номінації – процесів надання мовцем назв різноманітним реаліям дійсності.

2. У семантичній структурі висловлень із відношенням номінації відображено ситуацію іменування, а саме ситуацію позначення іменем (назвою) різноманітних реалій дійсності. Учасниками ситуації іменування можуть бути: суб'єкт, який надає ім'я певному об'єкту, сам об'єкт, якому надається ім'я, урешті, ім'я, надаване суб'єктом певному об'єкту. Центром пропозиції, що моделює відображувану в досліджуваних висловленнях ситуацію іменування, стає предикат, який називає дію суб'єкта з надавання об'єкту імені. Крім предикатів іменування, пропозиція іменування містить суб'єктний та об'єктний актанти, задані валентністю предиката, а також іменний компонент, що його визнано «обставинним актантом».

3. Лексико-семантичну своєрідність висловлень із відношенням номінації визначає вживаність у їх складі специфічної лексики — предикатної й непередикатної. Вибір предикатних лексем залежить від особливостей відображуваної ситуації іменування, а саме: персональних і соціальних характеристик учасників цієї ситуації, особливостей об'єкта номінації та ставлення учасників до нього. Крім того, уживання тих або інших предикатних лексем у висловленнях досліджуваного типу визначають їх сполучуваність з іменними компонентами, а також стильові ознаки текстів, які ці висловлення містять. Що ж до непередикатної лексики, то вона представлена широким колом лексем на позначення суб'єктного й об'єктного актантів, а також іменного компонента. Суб'єктні актанти демонструють як референтні, так і нереферентні назви залежно від визначеності/невизначеності суб'єкта іменування. Об'єктні актанти репрезентовано лексемами, співвіднесеними з найрізноманітнішими реаліями об'єктивної дійсності й поняттями про них. Іменний компонент може бути як власною, так і загальною назвами. Мотивувати вибір імені можуть традиції, уподобання, стосунки між людьми, а також особливості самого об'єкта іменування й специфічні обставини вибору імені.

4. Семантична структура висловлень із відношенням номінації може ускладнюватися семантичними відношеннями, притаманними іншим логіко-граматичним типам. Ускладнення відношенням характеристикації пояснюється здатністю іменних компонентів формувати означальне значення, зокрема значення раціональної або емоційної оцінки. Нашарування семантики тотожності є наслідком функціонального наближення предикатних лексем *зватися, називатися, іменуватися* та усталених висловів на зразок *бути названим, бути прозваним, бути відомим під назвою, бути записаним під назвою* до дієслова-зв'язки *бути*, уживаного у висловленнях із семантикою тотожності. Такі семантичні ускладнення призводять до окремих присутніх змін у складі висловлень із відношенням номінації, передусім до набуття іменними компонентами значень характеристикації, а також до усунення суб'єкта іменування у висловленнях, ускладнених семантикою тотожності.

5. Відношення номінації може бути репрезентоване в різних реченнєвих структурах: у простих, а також складних реченнях – складносурядних, складнопідрядних і безсполучникових, у вставлених конструкціях, що вживаються для уточнення або доповнення предметного змісту простих і складних речень, а також у специфічно організованих мікротекстах, названих у дослідженні контекстами іменування.

Висловлення з відношенням номінації, синтаксично організовані як просте двоскладне речення, представлені двома типами: симетричним й асиметричним, які відрізняються лексико-семантичним наповненням синтаксичних позицій підмета й додатка. Предикати іменування функціонують здебільшого як прості й складені дієслівні та іменні присудки в простих двоскладних реченнях, а також як головні члени (прості та складені) односкладних речень. Іменний компонент займає в синтаксичній структурі цих речень позицію дуплексива.

6. Оскільки ситуація іменування може охоплювати найрізноманітніші сфери людського буття, висловлення з відношенням номінації представлені як мовленнєві акти різних типів: репрезентативи, декларативи, директиви, експресиви, комісиви. Виявлено, що найпоширенішою групою є репрезентативи, які інформують про вибір назви мовцем, її мотивацію або виражають незгоду мовця з повідомлюваною назвою, його відмову від неї. Крім інформування, висловлення досліджуваного типу дозволяють мовцеві: здійснювати акт іменування (декларативи), спонукати адресата до виконання певних дій (директиви), виражати певні емоції (жаль, каяття, осуд, докір) з метою вплинути на адресата (експресиви), виражати зобов'язання виконати певні дії, оформлені у вигляді присягань та обіцянок (комісиви).

7. Аналіз висловлень із відношенням номінації засвідчив, що комунікативні наміри мовця та його прагматичні настанови якнайповніше реалізуються у своєрідно організованих контекстах іменування, які не тільки відображають сам акт іменування певних реалій дійсності, а також подають додаткові відомості: обговорення можливостей вибору назви з кола можливих, мотивацію та аргументацію обраної назви, ставлення учасників ситуації іменування до повідомлюваної назви тощо.

8. Контексти іменування як зразки мовленнєвих жанрів пов'язані з реалізацією різноманітних стратегій мовця. Вибір певної стратегії залежить від соціального статусу учасників комунікативної ситуації, їхнього досвіду, типу стосунків між ними, особливостей ситуації спілкування. Такі контексти демонструють мовленнєві тактики, різною мірою пов'язані з мотивацією вибору назви, її тлумаченням, позитивним чи негативним ставленням мовця до неї.

Характерними для діалогічного мовлення є контексти контактовстановлення, що репрезентують ситуацію знайомства – повідомлення власного імені або запиту про нього. У таких контекстах висловлення з відношенням номінації функціонують як одиниці мовленнєвого етикету, відбір яких здійснюється співрозмовниками залежно від характеру спілкування (офіційного чи неофіційного), їхніх вікових особливостей та

статусу. Для реалізації стратегії контактостановлення застосовуються такі тактики: тактика запиту інформації щодо імені, яка відображає намір розпочати спілкування; тактика повідомлення імені та його пояснення, що сприяє зближенню комунікантів; тактика домовленостей про ім'я, застосована з метою дійти згоди щодо того, як комуніканти будуть звертатися один до одного в подальшому спілкуванні.

9. Дослідження висловлень із відношенням номінації суттєво доповнює теорію Н. Д. Арутюнової про логіко-граматичні типи речення всебічним багатоаспектним аналізом того з їх типів, що залишався малодослідженим і недостатньо осмисленим. Здійснене з позицій новітніх надбань у галузі синтаксису, семантики й прагматики, дослідження відкриває можливості для усвідомлення значущості згаданої теорії для сучасних лінгвістичних студій передусім з огляду на їх антропоцентричну спрямованість, яка виявляє себе передовсім у категоризації, концептуалізації й номінації (вербалізації) об'єктів дійсності, важливих для буття людини.

Пропоноване дослідження орієнтує мовознавців на подальший розгляд висловлень із відношенням номінації. Випрацьована методика аналізу об'єкта дослідження має потенціал для дослідження проблем семантики та прагматики мовних одиниць, лінгвістики тексту тощо.

Основні положення дисертації викладено в таких публікаціях:

1. Компанієць І. В. Особливості вживання речень з відношенням номінації в прозових творах Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. / І. В. Компанієць // Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. – Х., 2003. – Вип. 11/II. – С. 83-87.

2. Компанієць І. В. Репрезентація економічної термінологічної номінації в структурі висловлень сучасної української мови. / І. В. Компанієць // Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. – Х., 2004. – Вип. 14. – С. 76-80.

3. Компанієць І. В. Речення з відношенням номінації в описових та розповідних контекстах: функціональні особливості. / І. В. Компанієць // Мова і культура. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2004. – Вип. 7. – Т. IV. – Ч. I. Лінгвокультурологічна інтерпретація тексту – С. 154-157.

4. Компанієць І. В. Висловлювання з відношенням номінації в діалогічних контекстах. / І. В. Компанієць // Verba magistri: Мовознавство. Літературознавство. Журналістикознавство. Педагогіка. Методика: зб. наук. праць, присвячених ювілею доктора філол. наук, професора С. В. Ломакович / За заг. ред. В. М. Терещенка та П. Б. Ткач. – Х., 2008. – С. 335-341

5. Компанієць І. В. Репрезентація оцінних значень у реченнях із відношенням номінації. / І. В. Компанієць // Лінгвістичні студії: [зб. наук. праць]. – Донецьк: ДонНУ, 2013. – Вип. 26. – С. 90-93.

6. Компанієць І. В. Особливості предикатної лексики в реченнях із відношенням номінації. / І. В. Компанієць // Мова і культура. – К.: Видавничий

дім Дмитра Бураго, 2014. – Вип. 17. – Т. I (169). – С. 324-330.

7. Компанієць І. В. Контексти іменування як відображення мовленнєвих стратегій і тактик. / І. В. Компанієць // Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Філологічні науки: [зб. наук. ст.] / [гол. ред. В. А. Зарва]. – Бердянськ: ФО–П Ткачук О. В., 2014. – Вип. IV. – С. 80-87.

8. Компанієць І. В. Репрезентація в мові ситуацій іменування: особливості лексико-семантичного наповнення реченнєвих конструкцій. / І. В. Компанієць // Сборник научных трудов Sworld. Вип. 3(36). Том 19. – Іваново: МАРКОВА АД, 2014. – С. 25-33.

9. Компанієць І. В. Ускладнення семантичної структури висловлень із відношенням номінації / І. В. Компанієць // Україна на шляху державотворення: історія та сучасність: Всеукраїнська науково-практична конференція, 26 травня 2016 р. – Х.: ХДУХТ, 2016. – С. 255-256.

АНОТАЦІЯ

Компанієць І. В. Висловлення з відношенням номінації в сучасній українській мові. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 – українська мова. – Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди МОН України, Харків, 2017.

У дисертації обґрунтовано доцільність виокремлення висловлень із відношенням номінації як висловлень певного типу в сучасній українській мові. Запропоновано комплексний підхід до аналізу об'єкта дослідження з урахуванням формально-граматичного, семантичного й комунікативного рівнів його організації.

Аналіз семантики висловлень із відношенням номінації дав змогу з'ясувати, що предикат іменування є стрижневою лексичною одиницею для формування семантики об'єкта дослідження. На прикладах досліджено можливість ускладнення відношень номінації іншими типами відношень. Простежено специфіку реалізації висловлень із відношенням номінації в синтаксичній структурі простих і складних речень, а також у своєрідно організованих контекстах, що отримали в роботі назву контекстів іменування.

У результаті аналізу прагматичних властивостей висловлень із відношенням номінації встановлено, що за типом інтенції мовця та особливостями комунікативної ситуації ці висловлення можуть бути репрезентовані як певні типи мовленнєвих актів: репрезентативи, директиви, декларативи, експресиви та комісиви. Описано контексти іменування з позиції реалізації в їх межах певних комунікативних стратегій і тактик.

Ключові слова: висловлення з відношенням номінації, ситуація іменування, предикат іменування, іменний компонент, контекст іменування, мовленнєвий акт, комунікативні стратегії й тактики.

АННОТАЦИЯ

Компаниец И. В. Высказывания с отношением номинации в современном украинском языке. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание научной степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Харьковский национальный педагогический университет имени Г. С. Сковороды МОН Украины, Харьков, 2017.

В диссертационной работе обоснована целесообразность выделения высказываний с отношением номинации как высказываний определенного типа в современном украинском языке. Исследовательский интерес к высказываниям языка, отражающим ситуацию именованного человеком предметов и явлений действительности, обусловлен тем, что приоритеты современного языкознания основываются на антропоцентрической доминанте: методологический аспект определяет изучение языковых явлений в связи с их носителем – человеком. Антропоцентрическая направленность современных лингвистических исследований проявляется прежде всего в изучении важных для бытия человека явлений номинации (вербализации) объектов действительности, а также явлений их категоризации и концептуализации.

Диссертанткой предложен комплексный подход к анализу объекта исследования с учетом формально-грамматического, семантического и коммуникативного уровней его организации, доказана системная связь семантических и прагматических характеристик высказываний этого типа.

Анализ семантики высказываний с отношением номинации позволил установить, что предикат именованного является стержневой лексической единицей для формирования семантики объекта исследования. Определено, что отбор предикатов именованного в каждом отдельном случае осуществляется говорящим в соответствии с характером ситуации именованного. К факторам, определяющим отбор предикатных лексем, относятся также их сочетаемость с именными компонентами и стилевые особенности текстов, где эти лексемы употребляются. Отслежено, что в формировании семантики именованного задействована тоже и непредикатная лексика, которая представлена широким кругом предметных лексем для обозначения предусмотренных валентностью предиката предметных актантов – субъектного и объектного, а также именного компонента.

В диссертации на примерах исследован механизм усложнения отношения номинации другими типами отношений. Показательно, что наиболее подходящей формой реализации семантики именованного является простое предложение, поскольку синтаксическая структура предложений этого типа предоставляет лучшие возможности для полноценного отображения пропозитивного содержания высказываний с отношением номинации. Отмечена возможность реализации высказываний с отношением номинации в структуре простых и сложных предложений, а также в своеобразно организованных контекстах, которые в работе получили название контекстов

именования. Контексты именования подробно описывают процесс именования, не только отображая сам акт присвоения названий определенным реалиям действительности, но и информируя адресата о выбранных говорящим названиях, о мотивации и аргументации выбора названия, об отношении участников коммуникативной ситуации к определенному названию. Именно эти факторы определяют отбор говорящими тех или иных стратегий и тактик, что и находит отражение в контекстах именования.

Установлено, что контексты именования реализует различные стратегии говорящего. Выбор конкретной стратегии определяется статусом самого автора контекста, социальным статусом участников ситуации именования, а также характером отношений между этими участниками, особыми признаками ситуации общения. Контексты именования демонстрируют определенные речевые тактики (тактику сообщения, тактику предложения, тактику «языковой игры», тактику возмущения, тактику иронизации, тактику объяснения и т.д.), которые в разной степени связаны с мотивацией выбора названия, его толкованием, положительным или отрицательным отношением к нему говорящего, специфичностью ситуации общения.

В результате анализа прагматических особенностей высказываний с отношением номинации выявлено, что в зависимости от интенции говорящего и особенностей коммуникативной ситуации высказывания с отношением номинации могут быть представлены как определённые типы речевых актов: репрезентативы, директивы, декларативы, экспрессивы или комиссивы. Определено, что самой распространенной группой являются репрезентативы, которые информируют о выборе названия говорящим, его мотивации или выражают несогласие говорящего с сообщаемым названием, его отказ от присвоения названия. Кроме информирования, исследуемые высказывания позволяют говорящему: осуществлять акт именования (декларативы), побуждать адресата к выполнению определенных действий (директивы), выражать определенные эмоции (жаль, раскаяние, осуждение, упрек) с целью повлиять на адресата (экспрессивы), выражать оформленные как клятвы и обещания обязательства выполнить определенные действия (комиссивы). В работе также охарактеризованы особенности репрезентации высказываний с отношением номинации в диалогической речи.

Осуществленное исследование существенно дополняет теорию Н. Д. Арутюновой о логико-грамматических типах предложения всесторонним многоаспектным анализом того типа, который оставался недостаточно исследованным и осмысленным, и открывает возможности для осознания значимости данной теории для современных лингвистических исследований.

Ключевые слова: высказывания с отношением номинации, ситуация именования, предикат именования, именной компонент, контекст именования, речевой акт, коммуникативные стратегии и тактики.

SUMMARY

Kompaniyets I. V. The utterances with relation of nomination in the modern Ukrainian language. – Manuscript.

Thesis for the degree of Candidate in Philology, speciality 10.02.01 – Ukrainian language. – H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University MES Ukraine, Kharkiv, 2017.

The thesis considers the utterances with relation of nomination as a certain type of utterances in the modern Ukrainian syntax. It provides a comprehensive analysis of the utterances with relation of nomination at the formal-grammatical, semantic and communicative levels of their expression.

The analysis of semantics of the utterances with the relation of nomination allowed to state that the predicate lexemes with the meaning of naming are main lexemes for forming of semantics of the researched object. It was found that relation of nomination can be complicated by other types of relations. The research has proved that the utterances with relation of nomination are represented in the structure of simple and complex sentences and in the contexts which are called the contexts of nomination.

The analysis of pragmatic peculiarities of the utterances with relation of nomination revealed that according to the type of intentions of the speaker and the peculiarities of communicative situation they can be considered as certain types of speech acts: representatives, declaratives, directives, expressives, and commissives. The contexts of nomination are described from the point of view of realisation of communicative strategies and tactics.

Key words: the utterances with relations of nomination, situation of naming, predicates with the meaning of naming, predicatives, contexts of nomination, speech acts, communicative strategies and tactics.

Відповідальна за випуск
доктор філологічних наук, професор
С. В. Ломакович

Підписано до друку 04.05.2017. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Друк цифровий.
Ум. друк. арк. 0,9. Наклад 100 пр. Зам. № б/н.
Надруковано СПД ФО Степанов В. В., м. Харків, вул. Ак. Павлова, 311

